

Suzana Ignjatović¹
Institut društvenih nauka

Originalni naučni članak
UDK 303.442:303.621.35
001.891.5:[321.022:364
Primljeno: 12.11.2019.

DOI: <https://doi.org/10.2298/SOC2001042I>

KVALITATIVNA PRIMENJENA ISTRAŽIVANJA U OKVIRU SOCIJALNIH INTERVENCIJA I PROGRAMA JAVNE POLITIKE SA POSEBNIM OSVRTOM NA FOKUS GRUPE²

Qualitative applied research in social interventions and public policy programs: the case of focus group interviews

APSTRAKT: *Uprkos dominaciji kvantitativnih metoda, sve više se primenjuju kvalitativna istraživanja za prikupljanje podataka u okviru socijalnih intervencija, programa i inicijativa u javnoj politici. Druga uloga kvalitativnih istraživanja u javnoj politici jeste legitimizacija planiranih intervencija. U poređenju sa kvantitativnim istraživanjima, kvalitativni pristupi daju uvid u kontekst i doprinose uspešnosti socijalnih intervencija u skladu sa procenjenim situacionim faktorima. Metod fokus-grupnih intervjuva često se koristi u socijalnim intervencijama i pripada kvalitativnoj paradigmi. Fokus grupe omogućavaju artikulaciju implicitnih stavova i triangulaciju informacija koje proizlaze iz različitih perspektiva učesnika (korisnici, drugi akteri koji sprovode intervenciju). Zaključak analize je da fokus grupe u socijalnim intervencijama slede većinu metodoloških principa kao i osnovna, akademska istraživanja u postupku uzorkovanja, načina vođenja razgovora i etičkih standarda. Neka odstupanja su neminovna zbog osnovne svrhe ovih istraživanja (intervencija), situacionih činilaca i logističkih problema na terenu.*

KLJUČNE REČI: *primenjena istraživanja, kvalitativna metodologija, javna politika, fokus grupe, socijalne intervencije*

ABSTRACT: *Quantitative research is still dominant in public policy, but qualitative methods are being increasingly used as sources of primary data. In addition to their main practical purpose, qualitative applied policy research studies are used to legitimize public policy programs, social interventions, and initiatives. Compared to quantitative research, qualitative methods provide insight into the contextual and complex*

¹ signjatovic@idn.org.rs

² Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2020. godinu koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

situational factors, which may be highly relevant for successful social interventions. Focus group interviews are commonly used in social interventions for data collection. Focus group interviews may contribute to a better articulation of implicit opinions and preferences, and enable triangulation based on multiple perspectives and information (beneficiaries, stakeholders). We argue that focus groups in public policy research and social interventions are based on the same methodological principles as focus groups in basic research, including sampling, facilitation, and ethical issues. Some modifications are necessary due to the main purpose of focus groups (the intervention), situational factors, and logistic fieldwork issues.

KEY WORDS: *applied research, qualitative methods, public policy, focus groups, social interventions*

Odnos osnovnih i primenjenih istraživanja u društvenim naukama³

Podela na osnovna (fundamentalna) i primenjena istraživanja, tj. na osnovnu (fundamentalnu, čistu) i primenjenu nauku, još uvek predstavlja važeću paradigmu globalne naučne politike. Osnovna istraživanja donose saznanja o pojavama sa namerom da ih objasne, dok primenjena nauka rešava konkretne probleme oslanjajući se na saznanja fundamentalne nauke. Međutim, ne postoji saglasnost u društvenim i humanističkim naukama o granicama između *kreiranja saznanja* i njegove *primene*. Jedna pozicija tvrdi da nema razlike između njih, dok drugo mišljenje glasi da je važno podvući razliku između dva tipa istraživanja (Nafstad, 1982).

Ovo pitanje postaje još složenije ako se ima na umu primena sa svrhom šire društvene ili političke promene, a ne, recimo, komercijalna upotreba znanja sociologije u marketingu. Ovde se nužno nameće staro pitanje vrednosne neutralnosti nauke. Sociologija je oduvek bila ambivalentna prema tom pitanju (Black, 2013). Neki zagovaraju uključivanje sociologije u promene društva (npr. Burdije), dok drugi insistiraju na razdvajanju kritičke i saznavne sociologije (npr. Budon) (Ignjatović, 2014). Iz veberovske perspektive, istraživač ne bi trebalo vrednosno da se određuje prema preporukama za praktično delovanje, jer „nikada ne može biti zadatak empirijske nauke da ponudi obavezujuće norme i ideale iz kojih će se izvoditi smernice za konkretnu praktičnu akciju” (Weber, 1949: 52). Veberovska pozicija podrazumeva da nauke ne mogu empirijski validirati vrednosne sudove, ali da vrednosti nužno utiču na samu nauku (Mouzelis, 2007). Predmet interesovanja naučnika uvek je donekle vrednosno određen, ali proces istraživanja ne može biti pod uticajem interesa i preferencija.

Odnos prema vrednostima više opterećuje bazičnu nauku. Tako u literaturi o primenjenim istraživanjima, nalazimo da istraživač mora eksplicirati za koju opciju smatra da je najbolja u skladu sa ciljem naručioca (Jang, Kvin, 2005).

3 Zahvaljujem se recenzentima na sugestijama i važnim uvidima koji su značajno poboljšali tekst

Ovde se može postaviti pitanje da li predočavanje opcije u formi „ako se uradi X, onda će se desiti Y” podrazumeva prihvatanje vrednosne orijentacije ugrađene u naručeno istraživanje. U praksi primenjenih istraživanja, obično se ne dovode u pitanje agende i zadate vrednosti, dok čista nauka obično teži da refleksivno obradi ovo pitanje.

Ako ostavimo po strani vrednosno pitanje, postoje i neke druge razlike osnovnih i primenjenih istraživanja. Bikman i Rog (1998) prave razliku između osnovnih i primenjenih društvenih istraživanja prema tri kriterijuma (tabela 1):

Tabela 1. Razlike između osnovnih i primenjenih istraživanja

	osnovna istraživanja	primenjena istraživanja
Svrha	proizvodnja znanja	primena znanja
	široka pitanja	uska pitanja
	statistička značajnost	statistička i praktična značajnost
	teorijska čistoća	teorijski oportunizam
Kontekst	kontrolisano okruženje	otvoreno okruženje
	inicirano od istraživača	inicirano od klijenta/naručioca
	naučnik „solista”	istraživački tim
Metod	interna validnost	eksterna validnost
	uzrok	efekat
	jedan nivo analize	više nivoa analize

Izvor: Tabela predstavlja sažet prikaz informacija iz teksta Bickman, Rog (1998).

Podela o kojoj govore Bikman i Rog, donekle idealizuje domen „čiste” nauke težom da osnovna istraživanja inicira „naučnik solista” sa ciljem „proizvodnje znanja”. Još uvek postoje predrasude da se istraživači dele na one koji rade osnovna i one koji rade primenjena istraživanja, kao i to da su osnovna istraživanja prestižnija, dok se na primenjena istraživanja gleda sa visine (Kelly, 2007). U praksi, često isti ljudi (obično iz akademije), sprovode primenjena i osnovna istraživanja.

Postoje velike razlike između primenjenih istraživanja, čak i kada koriste iste metode. Na primer, komercijalno istraživanje medijske publike u jednom romskom neformalnom naselju razlikuje se od javnopolitičkog istraživanja sa ciljem poboljšanja ekonomskog položaja ove kategorije društva. Ovde nas interesuje ovaj drugi tip istraživanja, *primenjena istraživanja u socijalnim intervencijama, programima i inicijativama*. Osim ove opisne oznake, koristimo termin *primenjena javnopolitička istraživanja* ili *praktičnopolitička istraživanja*.⁴ Bitna odrednica ovih istraživanja jeste da se ne sprovode u komercijalne svrhe (npr. istraživanja medijske publike, istraživanja usmerena na potrošače nekog proizvoda, politički marketing i sl), a povezana su sa javnim politikama i praktičnim merama koje su usmerene na određeni društveni problem i javni interes.

Osnovni cilj rada je da pokaže odlike primenjenih istraživanja u oblastima gde se sprovode socijalne intervencije, ukazujući na razlike u odnosu na osnovna

4 O terminološkim dilemama oko pojma *public policy* i srodnim pojmovima videti: Jang, Kvin (2005).

istraživanja u društvenim naukama, sa kojima često dele predmet istraživanja, populaciju koja se istražuje, kao i istraživače koji su ponekad u dualnoj poziciji (učestvuju u primenjenim i osnovnim istraživanjima). Ukazaćemo na najvažnija epistemička, etička i tehnička pitanja koja se javljaju u njihovom sprovođenju. Fokus-grupni intervju je analiziran kao svojevrsna studija slučaja, kao metod na kome se vide svi pomenuti problemi. Kao što će biti pokazano, neke dileme oko ove metode postoje i kod drugih (kvantitativnih) pristupa u primenjenim istraživanjima.

Primenjena istraživanja u socijalnim intervencijama – izvor informacije ili legitimizacije?

Porast popularnosti primenjenih istraživanja u javnoj politici može se pratiti od druge polovine 20. veka, sa ulaskom države blagostanja u oblasti stanovanja, zdravlja, zapošljavanja, obrazovanja itd. Kako kaže Keli, trebalo je proceniti efekte programa koji su trošili velike resurse za intervencije (Kelly, 2007). Njihovu primenu podstiče paradigma „javne politike zasnovane na podacima” (*evidence-based policy making*). Britanski novi laburizam u drugoj polovini devedesetih godina 20. veka, snažno je promovisao ovaj model (Shaxson, 2005; Sutcliffe, Court, 2005). Glavni moto je da se umesto politike zasnovane na ideologiji, uvede racionalno odlučivanje, pa je povezanost istraživanja i javne politike na taj način ojačana (Sutcliffe and Court, 2005). Ova paradigma uvodi pretpostavku da se ideologija može isključiti iz javne politike uvođenjem ekspertskog znanja i relevantnih podataka (primarnih, sekundarnih) koji su vrednosno neutralni. Naravno, ne postoji neutralnost u javnoj politici, već je reč opet o jednoj implicitnoj ideologiji (politika bez ideologije).

Ova filozofija javne politike imala je snažne implikacije na istraživačku praksu. Racionalnost odlučivanja prirodno se povezuje sa naučno-istraživačkom egzaktnošću. Ovde dolazimo do pitanja izvora podataka za javnu politiku. Postoji određena hijerarhija među podacima, pa podaci koji daju mogućnost kvantifikacije rezultata imaju prednost u odnosu na kvalitativne pristupe.⁵ Takođe, veći značaj imaju određeni nacrti istraživanja, kao i u osnovnoj nauci. Randomizovani eksperimenti i epidemiološka istraživanja smatraju se pouzdanijim i snažnijim izvorom u argumentaciji nego podaci nastali na osnovu anketa, a još više nego materijal kvalitativnih istraživanja poput etnografije (Sutcliffe, Court, 2005). Između randomizovanog eksperimenta kao „zlatnog standarda” i etnografske studije koja se oslanja na subjektivna značenja postoje velike razlike, a ključno pitanje nije *koja* metoda je najbolja, već *kada* ima vrednost u konkretnom istraživanju. Takođe treba imati na umu da sam proces „proizvodnje podataka” nikada nije potpuno pod kontrolom, niti je metodološka rigoroznost garancija njihove tačnosti, pa i relevantnosti (Biruk, 2018).

5 O ovoj hijerarhiji govori to što je Nobelova nagrada za ekonomiju dodeljena 2019. godine za primenu eksperimenata u rešavanju problema nerazvijenosti i siromaštva u oblastima zdravlja, obrazovanja i sl. (The Royal Swedish Academy of Sciences, 2019).

Drugi važan činilac rastuće potrebe za istraživanjima u javnoj politici jeste paradigma (društvenog) razvoja koji naglašava *usmerenost na korisnika*. Na sajtu Svetske banke naveden je princip da se stavljaju „potrebe ljudi na prvo mesto”; promoviše se „socijalna inkluzija siromašnih i ugroženih grupa osnažujući ih, gradeći kohezivna i rezilijentna društva i institucije koje su dostupne i odgovorne prema građanima” (World Bank, 2019). Razvoj (obično *social development*) označava paradigmu sveobuhvatnog poboljšanja, ne samo ekonomskih aspekta, već i političke participacije, obrazovanja, rodne ravnopravnosti itd., sa progresivističkom idejom koja ističe razvoj individualnih potencijala svih članova društva (koncept socijalne inkluzije). U takvom okviru, ciljne grupe intervencija obuhvataju različite društvene kategorije – od socio-ekonomske depriviranosti do zdravstvenog stanja i drugih dimenzija blagostanja. Oslanjanje na izvorne podatke sa terena ovde ima praktični, ali takođe legitimizacijski značaj za primenu neke socijalne intervencije. Recimo, uvođenje mikrokredita među ženama u nerazvijenim ekonomijama zahteva ne samo prethodno razumevanje raznih aspekata ekonomske svesti i postojećih društvenih odnosa među korisnicima, već i zadovoljavajući stepen prihvatanja planirane intervencije.⁶

Socijalne intervencije danas često imaju transnacionalni karakter, posebno intervencije koje proizlaze iz konvencija i deklaracija međunarodnih tela poput Ujedinjenih nacija (npr. ciljevi razvoja koji se definišu svakih desetak godina).⁷ Sve veću ulogu imaju složeni konzorcijumi u kojima učestvuju međunarodne organizacije (recimo, agencije UN), fondacije, nevladine organizacije, nacionalna tela i organi uprave. Veliki deo intervencija odvija se u formi projekata, što znači da imaju jasna vremenska i finansijska ograničenja, a oslanjaju se na razne vrste analiza.⁸ Recimo, suština evaluativnih istraživanja, kao tipične vrste primenjenih javnopolitičkih istraživanja, jeste da pokažu „šta funkcioniše, a šta ne funkcioniše, a naročito, kako nešto funkcioniše, da bi se izvukle pouke za dalje korake za poboljšanje društvenog sveta u kome živimo” (Kelly 2007: 463). Slično, pomalo idealizovano shvatanje evaluativnih istraživanja nalazimo kod Babbieja: „Porast evaluativnih istraživanja jeste odraz povećane želje društvenih istraživača da doprinesu promenama u svetu” (Babbie, 2013: 360).

Ove definicije nas mogu navesti da pomenuti tip istraživanja izjednačimo sa *akcionim istraživanjima*, koja takođe ukazuju na promenu, demokratičnost procesa, participativnost itd. Međutim, akciona istraživanja se razlikuju od konvencionalnih praktičnopolitičkih istraživanja, iako nekada koriste iste tehnike (npr. fokus grupe) (Chiu, 2003). Prema Koenu, „akciono istraživanje je intervencija manjeg obima koja se tiče funkcionisanja u stvarnim uslovima i pažljivo proučavanje efekata” (Cohen prema Petrović, 2008: 9). Originalno, akciona istraživanja su imala dvostruku svrhu, primenjenju i saznavnju. Ona treba

6 O mikrokreditiranju kao instrumentu razvojne politike videti: Ignjatović, 2011.

7 Misli se na Millennium Development Goals (MDGs) i Sustainable Development Goals (SDGs). Videti više: United Nations (n.d.).

8 Postoje razne vrste analiza: procena potreba i stanja (needs assessment), cost-benefit analiza, monitoring, evaluacija programa ili procena ishoda (Babbie, 2013). U njima se mogu koristiti primarni podaci, tj. istraživanje, posebno u proceni potreba u inicijalnim fazama projekata.

da promene, poboljšaju neku praksu, ali takođe koriste nalaze istraživanja za saznanje o nekim procesima kroz povratni mehanizam koji donosi informacije na osnovu same promene. Namera je bila da se koriste u zatvorenim sistemima, organizacijama (na primer, škole), gde praktičari žele da unaprede sopstvenu praksu (Petrović, 2008).

Njihova upotreba se kasnije proširila na društvenu promenu većeg obima. U ekstremnim oblicima, proces istraživanja je toliko demokratizovan (u duhu konstruktivističkog modela saznanja) da istraživač postaje pomagač a ne ekspert, a ispitanici su ravnopravni kreatori istraživanja kroz ceo proces, uključujući modeliranje intervencije. Bilo je pokušaja da se umesto konvencionalnog istraživanja sprovede akciono istraživanje u kome su korisnici aktivni učesnici procesa kreiranja intervencije, npr. u britanskim programima poboljšanja odziva žena na preventivne preglede (Chiu, 2003). Istraživanjem se potvrđuje demokratski pristup intervenciji, jer u kreiranju učestvuju i oni kojih se promene tiču. Legitimnost planirane promene je značajnija kod akcionih istraživanja, ali i konvencionalne socijalne intervencije implicitno teže ovom cilju.

U konvencionalnim primenjenim praktičnopolitičkim istraživanjima, proces definisanja šta treba menjati i na koji način na širem društvenom planu nije tako jednostavan i zavisi od kompleksnih odnosa ključnih aktera. U fazi *iniciranja istraživanja*, tj. definisanja istraživačkog problema, jasno je da uloga naručioca mora biti dominantna, pa participativnost korisnika svakako nije realistično očekivati. Iniciranje istraživanja na populaciji neformalnih sakupljača sekundarnih sirovina sa planiranom idejom da se uvede zajedničko organizovanje radi poboljšanja ekonomskog položaja te populacije, uglavnom dolazi „odozgo” od kompetentnih aktera na strateškim pozicijama (od akademije do međunarodne politike). Ovo se može zvati inicijalnom neravnotežom moći u pokretanju primenjenog praktičnopolitičkog istraživanja.

Dakle, u odnosu na osnovna istraživanja, uvek postoji veći uticaj naručioca u definisanju ciljeva i nacrtu istraživanja (Kelly, 2007). Ključno pitanje je kako neka tema postaje društveni problem i deo političke agende. Ceo proces definisanja problema u javnoj politici veoma je složen i ima svoje zakonitosti. Značajnu ulogu imaju tzv. „javnopolitički preduzetnici” (*policy entrepreneurs*) koji imaju moć da nametnu određene teme ljudima koji se nalaze na funkcijama i donose političke odluke (Kingdon, 1993: 44). Osmišljavanje intervencija radi postizanja rodne ravnopravnosti u podeli kućnog rada postalo je moguće tek kada je to prepoznato kao javnopolitički problem. Tek nakon toga kaskadno nastupaju kreatori raznih intervencija. Važno je imati u vidu da prepoznavanje društvenih problema nije spontan proces i da u njemu ulogu imaju eksperti, često pripadnici akademije, pa nije sasvim ispravno reći da temu nameću naručioci. Akteri iz akademije mogu biti „dualni preduzetnici”, jer imaju dvostruku ulogu – prenose pojmove i ideje u javnu politiku, a onda povratno, iz politike u akademiju (Ignjatović, 2011).

U zavisnosti od toga šta je prepoznato kao problem, daju se smernice za istraživanje. U većim i zahtevnijim studijama, u uslovima konkursa veoma precizno se definišu ciljevi, svrha, metodologija, elementi konačnog izveštaja,

što predstavlja jasan i nepromenljiv okvir za istraživača. Kada je reč o oblasti koja nije dovoljno poznata i istražena, dešava se da se fokus istraživanja menja u hodu ili se postavljaju nerealni rokovi (Kelly, 2007). Recimo, ako je prepoznat problem naglog porasta migrantske populacije u prihvatnim centrima, onda se istraživanje prilagođava situaciji. Ako se deo populacije premesti u drugi centar pre nego što se istraživanje terenski završilo, promeniće se sastav grupe sa kojom se sprovodi istraživanje, lokacija razgovora ili neki drugi aspekt.

Često se pretpostavlja da primenjena istraživanja nemaju *teorijski okvir*, da su *ateorijska*, ali to nije tačno (Kelly, 2007). Kao što sva istraživanja moraju poštovati neke metodološke principe, tako i sva istraživanja imaju teorijski okvir. Recimo, teorija socijalnog kapitala je osnova mnogih aktuelnih razvojnih programa, posebno onih koji uvode kooperative i mikrokreditiranje (Kelly, 2007; Ignjatović, 2011). Primenjena javnopolitička istraživanja samo nemaju prostora ni potrebe da teorijsku osnovu elaboriraju, pošto njihov glavni cilj nije provera teorije, već njena primena. Teorijska osnova može biti implicitna, nedovoljno reflektovana kod istraživača, pa je njen efekat utoliko jači. U nekim programima se razvijaju posebne „primenjene teorije”, koje se koriste u evaluaciji intervencija, ali takođe daju smernice o tome koje podatke treba obezbediti, čime usmeravaju naručeno istraživanje.⁹

Ono po čemu se donekle razlikuju osnovna i primenjena istraživanja jeste teorijska eklektičnost. Za razliku od „teorijskog purizma”, u primenjenim istraživanjima važi „teorijski oportunizam”, kao što su istakli Brikman i Rog (tabela 1). U primenjenom istraživanju prioritet ima praktični cilj, a ne teorijska rasprava i empirijska provera teorije. Ipak, primenjeno istraživanje takođe nameće koherentnost na specifičan način. Recimo, dominantna paradigma javnog zdravlja od 1990. godine, kada je usvojena tzv. *Innocenti Declaration*, glasi da je dojenje najkorisniji i jedini ispravan način ishrane za celokupni razvoj beba i da ga treba podržati u svim oblastima (radno zakonodavstvo, zdravstvena politika, marketing hrane za decu itd).¹⁰ Ova pozicija biće osnova nekog naručenog istraživanja koje ima cilj da pokaže kako podstaći dojenje kao poželjnu opciju. Pored toga, postoji složen skup drugih teorijskih pretpostavki. Recimo, primenjen je implicitni model promene ponašanja koji podrazumeva racionalnost i informisanost: ako se nekome predoči da je nešto bolje, korisnije, osoba će promeniti svoje ponašanje u skladu sa novim informacijama. Istraživanje će biti limitirano teorijskim okvirom, jer će se usmeriti na edukaciju, informisanost, podršku eksperata itd. kao metod promene. Ako se primeni tehnika fokus grupa sa mladim majkama, u razgovorima će se tragati za informacijama koje mogu kasnije biti pretočene u praktične mere: obuke, edukacije, savetovanje. Problem nastaje kada se pokaže da žene imaju sve potrebne informacije o korisnosti dojenja, ali i dalje ne doje. Drugačiji teorijski

9 UNICEF ima vodič za izradu „teorije promene” gde se menadžersko-inženjerskim pristupom mapira proces promene u kome se definišu mehanizam promene, instrumenti za merenje promene, uloga svih učesnika u procesu itd. (Rogers, 2014).

10 O javnopolitičkim paradigmama u oblasti ishrane dece i kritičkim aspektima etike i rezultata istraživanja u ovom domenu, videti: Ignjatović, Buturović i Hristić, 2015; Ignjatović, Buturović, 2018.

model bi uveo koncept troška promene. Za nekoga promena može biti previše skupa. Recimo, neke žene nemaju opciju plaćenog porodijskog odsustva, ne mogu da priušte dojenje finansijski, jer moraju da se vrate na posao.

U pomenutom slučaju, istraživač bi se našao pred dilemom: da sledi zadati okvir ili da predloži novu teorijsku perspektivu. Čak i ako se identifikuju aspekti koji ukazuju na drugi mogući pravac intervencije, oni mogu biti zanemareni i intervencija može ići prema planiranim aktivnostima. Npr. ako su planirane edukacije majki u projektnom nacrtu, one će verovatno biti sprovedene, bez obzira na rezultate istraživanja koji pokazuju da to informisanje neće imati velikog efekta. Tako otkriveni novi bitni aspekti problema ostaju van dometa planirane intervencije (recimo, ekonomski status majki). Ovde se vide neka ograničenja primenjenih istraživanja. Osnovno istraživanje bi svakako imalo mogućnost da širinom pristupa obuhvati različite aspekte problema. Utoliko je možda istinitije reći da svojevrsni teorijski monizam nalazimo u primenjenim istraživanjima.

Kada je reč o *metodologiji*, sva istraživanja, usmerena na praktičnu ili saznavnu svrhu, moraju da slede određene principe metodološke rigoroznosti. Primenjena istraživanja ne mogu se zadovoljiti „manje rigoroznom naukom” (Bickman, Rog, 1998: x). Sa ovom tvrdnjom se slaže Keli, ističući da evaluativna istraživanja koriste isti skup metoda kao osnovna istraživanja (Kelly, 2007: 463). Ipak, da li se metodološka pravila menjaju i prilagođavaju zavisno od praktične namene istraživanja? Osim datog teorijskog okvira, često naručilac traži određenu metodu, određenu populaciju i prilagođavanje uzorka, način prikupljanja podataka i metodološke instrumente (indikator i procene efekata neke intervencije).

Primenjena javnopolitička istraživanja moraju da odgovore na *etičke zahteve*, kao i osnovna istraživanja. Možda je ovde etička dimenzija još značajnija, s obzirom na to da se primenjena istraživanja sprovode sa jasnim ciljem i obično uključuju intervenciju (ostvarenu ili planiranu) usmerenu na korisnike. Za razliku od osnovnih istraživanja, etički aspekti nisu samo vezani za proces istraživanja (odnos prema ispitanicima, poverljivost, informisana saglasnost itd), već i za preporuke koje se odnose na praktično delovanje. U pomenutom primeru sa intervencijom koja ima cilj da poveća stopu dojenja u interesu javnog zdravlja, podrazumeva se da je interes deteta „korisnika” na prvom mestu, mada je zapravo majka efektivni korisnik intervencije. Etički se uvek određuje (ili implicira) prioritarna kategorija za intervenciju.

Kvalitativne metode u javnopolitičkim istraživanjima – kontekst kao „dodata vrednost”

U prethodnom delu rada ukazali smo na značaj istraživanja kao izvora informacija za socijalne intervencije. Ovde ćemo analizirati specifičnosti kvalitativnih metoda (individualni intervjui, fokus grupe, etnografske metode itd.), imajući u vidu razlike između primenjenih i osnovnih (fundamentalnih) istraživanja.¹¹ Odnos važnih aktera na globalnom nivou prema kvalitativnim

11 Ovde ne možemo ulaziti u epistemološku raspravu o utemeljenosti podele na kvantitativne i kvalitativne pristupe.

istraživanjima pokazuje da ona dobijaju sve veći značaj. Nedavno je Svetska zdravstvena organizacija naručila izradu smernica za sistematizaciju kvalitativnih studija iz bitnih zdravstvenih oblasti, po uzoru na čuvene meta-analize bazirane na kvantitativnim podacima (Colvin, 2015). Agencija Ujedinjenih nacija za hranu i poljoprivredu (FAO) je izradila priručnik za kvalitativna istraživanja (Pavanello et al., 2015). Kvalitativne metode se primenjuju u raznim fazama – od procene stanja, izrade modela intervencije, pa do procene efekata primenjenih mera. Recimo, efekti mikrokredita na osnaživanje žena mogu se ispitati kvalitativnim istraživanjem tipa fokus grupa (Ganle et al., 2015).

Kvalitativne metode su (naizgled) jednostavne za sprovođenje, primenjuju ih specijalisti u raznim oblastima, često zahtevaju manje resursa, relativno su jednostavne za tumačenje i od aktera koji nisu dovoljno metodološki edukovani. Uprkos svim navedenim prednostima kvalitativne metodologije, još uvek postoji određeni otpor njenoj primeni u javnopolitičkim istraživanjima (Tierney, Clemens, 2011). Glavni razlog jeste to što kvalitativna istraživanja ne mogu zadovoljiti važne metodološke zahteve, pre svega opštost (mogućnost uopštavanja zaključaka), objektivnost (razdvojenost pozicije istraživača od predmeta istraživanja), stepen kontrole (koja postoji u eksperimentalnim istraživanjima), replikabilnost i konačno, neutralnost pozicije istraživača (Tierney, Clemens, 2011). Odlučivanje u javnoj politici bazira se na dobroj opravdanosti neke intervencije, a kvantitativna istraživanja to mogu da obezbede upravo pomenutim odlikama, dok to nije slučaj kod kvalitativnih pristupa.

Ipak, u nekim aspektima, kvalitativna primenjena istraživanja razlikuju se od kvalitativnih *osnovnih* istraživanja. Pošto kvalitativno istraživanje više zavisi od istraživačke procene nego anketa, uobičajeno je da se u osnovnim istraživanjima pruži uvid u karakteristike istraživača koje mogu biti izvor pristrasnog zaključivanja ili drugih grešaka u procesu istraživanja, tzv. *pozicionalnost* (Merriam, Tisdell, 2016). Međutim, za razliku od kvalitativnog fundamentalnog istraživanja, primenjeno kvalitativno javnopolitičko istraživanje retko posvećuje mnogo pažnje dubinskoj analizi pozicije istraživača. Implicitno se podrazumeva ekspertska neutralnost, što može biti više ideološka nego metodološka pretpostavka. Ovaj aspekt približava kvantitativne i kvalitativne pristupe u socijalnim intervencijama.

Postoje prednosti kvalitativne metodologije koje nedostaju kvantitativnim pristupima, npr. uvid u *kontekst* (Tierney, Clemens, 2011). Kvalitativna istraživanja u javnoj politici imaju ulogu da odgovore na pitanje „kako nešto funkcioniše” (Kelly, 2007). Kvalitativno istraživanje donosi „dubinu” i razumevanje, što može doprineti da se izbegne neadekvatno korišćenje resursa, ako se pokaže da neka intervencija neće uspeti zbog specifičnog kontekstualnog faktora. Neke intervencije, posebno u sferi zdravstva, moraju se prilagoditi kontekstu. Na primer, u javnoj zdravstvenoj politici na nacionalnom i internacionalnom nivou, prepoznat je problem vakcinacije migrantske dece u nekoj tranzitnoj zemlji poput Srbije. Program zdravstvene intervencije namenjene ovoj populaciji važno je osmisлити imajući u vidu trostruki kontekst: uverenja migrantske populacije, domaće populacije i medicinskog osoblja. Razumevanje značenja konteksta, događaja i iskustva iz perspektive samih učesnika, predstavlja više od praktične svrhe istraživanja (Maxwell, 1998). Posebno

je korisno videti pozadinu celog procesa koji se odvija između faze intervencije i evaluacije (Tierney, Clemens, 2011).

Zbog svih pomenutih prednosti kvalitativne metodologije, u praktičnopolitičkim istraživanjima sve više se koristi istraživački nacrt koji se oslanja na mešoviti nacrt (*mixed-method approach*), tj. kombinuje kvantitativnu i kvalitativnu metodologiju tako što se anketni ili epidemiološki podaci dopune kvalitativnim pristupom. U nekoj manjoj socijalnoj intervenciji, dovoljno je primeniti jednu metodu, dok neke veće intervencije zahtevaju kombinaciju više metoda.¹²

Izbor optimalne metodologije za određeno primenjeno javnopolitičko istraživanje zavisi od njegovog cilja, dometa, kao i raznih praktičnih parametara. Recimo, etnografska studija se može kombinovati sa fokus grupama za istraživanje efekata osnivanja zadruge sakupljača sekundarnih sirovina koja predstavlja deo intervencije sa ciljem poboljšanja socijalnog, ekonomskog, zdravstvenog statusa romske populacije koja se bavi sakupljanjem sekundarnih sirovina na neformalan način u teškim uslovima.¹³ Etnografski pristup je adekvatan za razumevanje društvenih odnosa među zadrugarima u novom formalnom okviru, odnosa moći i hijerarhijskih relacija unutar zajednice. Sa druge strane, fokus-grupni intervju je bolja opcija za razumevanje motivacije za angažovanje u zadruzi, tehničkih i finansijskih činilaca aktivnosti kojom se bave, uticaja spoljnih faktora (recimo otkupljivači sirovina). Na taj način se može predvideti uspešnost intervencije i eventualne teškoće u primeni modela. Ove metode se kombinuju sa kvantitativnom metodologijom epidemiološkog karaktera ili anketama u naseljima na osnovu statistički reprezentativnog uzorkovanja. U zdravstvenim intervencijama često se koriste kombinacije epidemioloških i kvalitativnih metoda, naročito fokus grupa kao inače veoma zastupljene metode u praksi primenjenih javnopolitičkih istraživanja. U narednom delu rada pokazaćemo pomenute odlike kvalitativne metodologije u socijalnim intervencijama na primeru fokus grupa.

Fokus grupe u socijalnim intervencijama kao metod izbora: opšti principi

Fokus grupe dobijaju sve veću popularnost u javnopolitičkim istraživanjima (Hesse-Biber, 2017; Stewart, 1998).¹⁴ Mogu se razlikovati tri različita tipa fokus grupa prema svrsi kojoj služe: akademska primena, marketinška istraživanja i evaluaciona istraživanja (Morgan, Krueger, 1993). Reč je o pristupu koji je prvenstveno bio namenjen primenjenim istraživanjima, pa ne iznenađuje njegova

12 Primer kombinovanja fokus grupa i ankete u jednom participatornom akcionom istraživanju mladih u tri beogradska naselja: Tomanović (2004).

13 O različitim aspektima jedne složene socijalne intervencije u romskoj populaciji neformalnih sakupljača videti: Council of Europe (2013).

14 Najprecizniji naziv ove metode jeste *fokus-grupni intervju*, ali zbog jednostavnosti koristićemo takođe termin *fokus grupe*.

široka upotreba u javnoj politici danas.¹⁵ Većina priručnika ne razdvaja različite oblasti primene fokus grupa, ali ćemo ovde usmeriti pažnju na specifičnosti javnopolitičke primene i razlike u odnosu na osnovna istraživanja.¹⁶

Fokus grupe spadaju u grupni intervju koji predstavlja tehniku za prikupljanje podataka u okviru *metoda ispitivanja* u društvenim istraživanjima, koja podrazumeva anketno ispitivanje i razgovor (intervju) (Frey, Fontana, 1993). Ispitivanje podrazumeva da se celokupan metod zasniva na verbalnim iskazima ispitanika, mada neka istraživanja (rede primenjena) takođe uzimaju u obzir neverbalne oblike komunikacije tokom razgovora. Moglo bi se reći da u tom slučaju ispitivanje kombinuje neke aspekte metode posmatranja (Đurić, 2005). Treba ukazati na razliku između njih, iako naizgled koriste isti pristup: ankete se obično tako planiraju (upitnik, tip pitanja, način ispitivanja) da omoguće kvantitativne (statističke) analize, dok razgovor (intervju) uglavnom spada u kvalitativnu metodu.¹⁷ U oba slučaja, izvor podataka je ispitanik, kao i kod drugog metoda prikupljanja podataka – posmatranja (Frey, Fontana, 1993). Fokus-grupni intervju (razgovor) ima prednosti u određenim situacijama u odnosu na druge pristupe, jer uključuje dodatni izvor informacija koji nastaje interakcijom ispitanika, uz posrednu ulogu istraživača-moderatora. Pri tome treba imati na umu da fokus-grupni intervju nije isto što i grupni intervju, već njegova varijacija koja ima neke bitne razlike (Bloor, 2001). Suštinski, grupni intervju je bliži anketi, jer multiplikuje proces postavljanja istih pitanja u grupnoj formi (iz tehničkih i drugih razloga), ali bez ključne dimenzije koja odlikuje fokus grupe, a to je interakcija između učesnika.

Fokus grupe podrazumevaju razgovor sa grupama učesnika (obično obuhvata seriju razgovora), o jednoj široj temi, problemu, pitanju, pri čemu razgovor vodi i usmerava moderator. U priručnicima se obično pominje da broj učesnika u jednoj fokus grupi treba da bude u rasponu od 6 do 8 (Morgan, Krueger, 1993; Bloor et al., 2001).¹⁸ U primenjenim javnopolitičkim istraživanjima, pored učesnika (ispitanika) mogu biti uključeni asistenti, prevodioci i nekada čak i zainteresovane strane koje ne učestvuju aktivno u razgovoru, što ima svoje metodološke implikacije. Kada je reč o prevodiocima, problem može biti preciznost prevoda i poznavanje terminologije za neke bitne teme (npr. bolesti,

15 Metod je osmislio Lazarsfeld u saradnji sa Mertonom u okviru projekta na Univerzitetu Kolumbija u Birou za primenjena društvena istraživanja (Bloor et al., 2001). Tehnika je nastala četrdesetih godina 20. veka, sa svrhom ispitivanja efekata medijske propagande u SAD. Vremenom je dobijala sve veću popularnost, najviše u marketinškim i medijskim istraživanjima (Bloor et al., 2001).

16 Ovde ćemo se usredsrediti na opšte principe ove tehnike i primenu u javnopolitičkim istraživanjima i socijalnim intervencijama. Detaljnije informacije mogu se naći u literaturi koja je priložena. U domaćoj literaturi nema mnogo radova o ovoj tehnici: Đurić (2005); Pavlović, Džinović (2007), kao i monografija posvećena ovoj tehnici, Đurić (2007).

17 Primena intervjuja, individualnog ili grupnog, ne isključuje kvantitativne tehnike obrade podataka, npr. ako se primeni neka skala, ali obično je uzorkovanje teorijsko, pa isključuje složenije statističke tehnike.

18 Pominju se fokus grupe u rasponu od 3 do 14 učesnika (Bloor et al., 2001). Ovde je upitno da li je format fokus grupe izvodiv sa ovakvom strukturom, jer se ne omogućava potrebna dinamika razgovora (previše i premalo učesnika).

medicinske intervencije), dok asistenti i medijatori (obično iz zajednice) mogu svesno ili ne, učitavati poželjne zaključke u skladu sa sopstvenom pozicijom i interesima.

Analiza materijala se sprovodi na različite načine, zavisno od načina prikupljanja materijala: snimani razgovori (video ili audio) obično se transkribuju (doslovno ili suštinski), ali mogu se koristiti samo beleške moderatora ili asistenta moderatora nastale tokom ili nakon razgovora. Razgovori se organizuju na različitim mestima, u prostoru koji pripada organizatoru, iznajmljenom prostoru ili lokacijama gde žive sami ispitanici (obično se praktikuje kada je god to moguće sa osetljivim grupama). Istraživanje se odvija kroz veći broj sesija (od nekoliko do više desetina), a trajanje jedne sesije i njeno izvođenje (pauze i sl.) zavise od više faktora (spremnosti i kapaciteta učesnika, broja učesnika, tehničkih uslova, npr. potrebe da se uključi prevodilac).

Iako je praktično reč o istraživačkoj tehnici, upotreba fokus grupa podrazumeva više od tehnike u javnopolitičkim istraživanjima. Ranije smo pominjali princip participativnosti i legitimizacijsku ulogu istraživanja u socijalnim intervencijama. Fokus grupe postaju „zlatni standard” javnopolitičkih programa, posebno u domenu socijalnih intervencija sa vulnerabilnim populacijama, pre svega iz praktičnih razloga (manji troškovi i jednostavnija logistika), ali takođe zato što doprinose legitimnosti intervencije, dajući utisak da se perspektiva zajednice uzima u obzir. Može se smatrati kao logičan korak da se direktno pitaju korisnici neke usluge ili planirane intervencije o aktuelnom stanju stvari i potrebama. Ipak, intervencije su obično unapred osmišljene i najčešće se sprovedu sa manjim ili većim varijacijama, bez obzira na rezultate istraživanja. Projekti često primenjuju isti tip intervencija, čak i kada se pokazuje da one ne daju značajne efekte. Recimo, treninzi su često korišćeni u programima borbe protiv AIDS-a u Africi, mada je dokazano da su medicinske intervencije mnogo efikasnije (Watkins, Swidler, 2012).

Ključno pitanje jeste kada je metodološki opravdano primeniti fokus grupe u socijalnim intervencijama? Metodološka literatura preporučuje primenu fokus grupa u slučaju kada postoji razlika u moći između učesnika i donosilaca odluka, pošto dinamika fokus grupe omogućava da se ispitanici lakše i slobodnije izraze među ljudima koji dele slična iskustva (Morgan, Krueger, 1993). Upravo je to slučaj sa vulnerabilnim grupama kod kojih se sprovode određene intervencije, jer postoji velika disproporcija u moći, uticaju, ekonomskom i socijalnom statusu između npr. Roma neformalnih sakupljača i predstavnika UN organizacija i opštinske administracije koji zajedno rade na uvođenju zadružne organizacije posla u ovoj populaciji.¹⁹ Drugi primer daju autori koji su pratili uvođenje zdravstvenih usluga u jednoj ruralnoj zajednici u Severnoj Karolini (SAD), gde su fokus grupe donele visok stepen legitimnosti intervencije, ali takođe ukazale na neke zdravstvene probleme koji se samo naziru kroz državne statistike i epidemiološka istraživanja (Plaut et al., 1993). U ovim slučajevima, važna je etička dimenzija, i to ne samo u smislu koji ističu Morgan i Krueger (1993) da se dobijene informacije uvažavaju, već i da se one ne zloupotrebe (posebno u malim zajednicama).

19 O intervenciji videti: Council of Europe (2013); Živanov et al. (2017).

Dobar razlog za primenu fokus grupa u socijalnim intervencijama jeste mogućnost svojevrsne triangulacije u slučaju nedovoljno poznate ciljane populacije korisnika, jer se informacije dobijaju iz višestrukih izvora. Tako se fokus grupe mogu organizovati sa dva tipa učesnika: sa korisnicima kojima je intervencija namenjena (npr. migranti u prihvatnim centrima) i drugim akterima koji su uključeni u proces (npr. medicinsko osoblje u centrima, lokalna samouprava ili domicilna populacija). U skladu sa promenama, broj, trajanje sesija i tip ciljanih populacija može se prilagođavati situaciji.

Nekada se pribegava fokus grupama više iz praktičnih razloga nego zbog prepoznate metodološke snage ovog pristupa. Reč je o jednom od pogrešnih uverenja da je ovo jeftin metod i da ne zahteva mnogo vremena (Morgan, Krueger, 1993). Istina je zapravo da finansijski segment nije uvek jednostavno proceniti. Jedna ili više planiranih sesija mogu biti neuspešne. Ovo se dešava kada nastane nepovoljna dinamika u grupi koja dovodi do povlačenja učesnika u toku razgovora (npr. majke moraju da napuste prostorije da bi se posvetile deci). Osim toga, neke kategorije korisnika zahtevaju prevodioce, pa je često finansijski, a još više vremenski okvir problematičan. Ne samo da je nekada teško pronaći odgovarajuće prevodioce, već treba pronaći prevodioce odgovarajućeg pola. Na primer, fokus grupe sa migrantkinjama iz određenih zemalja moraju se pažljivo voditi. Ne samo vođenje razgovora, tj. moderaciju, već i prevođenje moraju da rade žene, posebno kada je reč o zdravstvenim i srodnim temama. Sve ovo može komplikovati, poskupeti i produžiti istraživanje. Često zbog projektnih rokova i finansijskih ograničenja, planiranje fokus grupa nije dovoljno temeljno urađeno, što otežava terenski rad. Stoga prilagođavanje situaciji uvek mora da usledi, bilo tokom planiranja ili terenskog dela istraživanja, a kvalitet materijala zavisiće od uspešnosti ovog procesa.

Primena fokus grupa sa vulnerabilnim populacijama (izbeglice, interno raseljena lica, migranti, socijalno deprivirane kategorije poput Roma), nije uvek ispravan pristup. U kojoj fazi socijalne intervencije se može smatrati ispravnim primeniti ovu metodu i da li treba ponavljati serije razgovora u različitim fazama ili treba kombinovati metode? Ovo je teško odgovoriti na nivou principa. Procena efekata neke intervencije primenom fokus grupa nije uvek najbolji način, jer se procenjuju trenutni efekti ili utisci. Upravo ono što je korisno u slučaju istraživanja medijske publike, u ovom slučaju može biti pogrešno. Verovatno fokus grupe mogu doneti više koristi u fazi procene potreba vulnerabilnih grupa.

Kada se razmatra primena fokus grupa, uvek treba imati na umu primarnu namenu svih fokus grupa, njihovu generičku osobinu da se usmeravaju na određenu temu. Lična iskustva se podstiču kroz intervju, ali ona su važna samo kao predložak za razumevanje grupnog mnjenja. U završnim segmentima sesija, nakon neke tematske oblasti, proverava se povremeno ovo mnjenje, npr. da li se učesnici slažu da je glavni problem u njihovom iskustvu sa pristupom zdravstvenim uslugama diskriminacija medicinskog osoblja ili postoje mišljenja učesnika koja odstupaju od ove pozicije i u čemu se sastoje te razlike u mišljenju. Ovu dimenziju fokus grupe u javnopolitičkim istraživanjima dele sa komercijalnim istraživanjima.²⁰

20 Tehnika je inače najpre korišćena u javnoj politici za merenje efekata raznih kampanja (npr. zdravstveno prosvetčavanje) na populaciju (Bloor et al., 2001).

Osnovna namena fokus grupa u primenjenim istraživanjima je uspešno sprovođenje intervencije. Nekada se navodi da je specifičnost fokus grupa njihova okrenutost ka budućnosti (anticipacija onoga što bi ljudi mogli da kažu ili urade), po čemu se razlikuju od većine društvenih istraživanja (Macnaghten, Myers, 2007). Međutim, ove razlike nisu tako striktne kod različitih tipova fokus-grupnih istraživanja. Recimo, u komercijalnom tipu medijskog istraživanja, procenjuju se utisci gledalaca o nekom medijskom sadržaju kome su bili izloženi u nekom vremenskom okviru, a u osnovnom istraživanju efekti nekog eksperimenta. Okrenutost budućnosti kod socijalnih intervencija proizlazi iz njihove glavne svrhe, a to je promena nekog stanja. To se čini u raznim fazama pomoću fokus grupa. U inicijalnoj fazi intervencije procenjuju se anticipirani efekti na korisnike. Okrenutost ka budućnosti postoji i kada se evaluiraju već uvedene mere, kada je naglasak na akcijama koje će dalje modelovati intervenciju.

U odnosu na individualni intervju, fokus grupe daju dopunski efekat interakcije učesnika, jer oni uzajamnim odgovorima donose novi materijal koji se ne može dobiti u drugim istraživačkim situacijama. Sadržaj koji se najbolje obrađuje primenom fokus grupa obuhvata „teme o kojima bi ispitanici mogli da razgovaraju u svakodnevnom životu, ali to ne čine” (Macnaghten, Myers, 2007). Ipak, teme fokus grupa u primenjenim javnopolitičkim istraživanjima često mogu biti i osetljiva pitanja, posebno ako se odnose na zdravlje, nasilje i sl. Upravo ova kolektivna situacija ohrabruje ljude da iskrenije odgovaraju i iznesu svoje stavove, mada uvek treba biti svestan etičkih pitanja u slučaju preteranog razotkrivanja ličnih informacija ispitanika u javnom prostoru. Ovde treba imati na umu da je važna mikro-dinamika same fokus grupe na koju utiču faktori ličnosti učesnika i moderatora (npr. empatičnost ili direktivnost moderatora). Takođe veliku ulogu ima definisanje polemičkog okvira kojim utiče na artikulaciju stavova učesnika, koji su često ambivalentni i podložni oblikovanju zavisno od toga kako se problem postavi (*framing*) (Macnaghten, Myers, 2007).

Ključne dileme kod sprovođenja fokus grupa u socijalnim intervencijama u praksi

Ovde ćemo ukazati na tri ključna aspekta fokus-grupnih istraživanja u socijalnim intervencijama, ukazujući na razlike između metodoloških principa i praktične realizacije: uzorkovanje i struktura fokus grupa; uloga moderatora i način vođenja razgovora; etička pitanja vezana za istraživanja i intervenciju.²¹ Svaki od ovih aspekata povezan je sa osnovnom svrhom istraživanja i njenom metodološkom opravdanošću. Uspešno vođenje razgovora ne može doneti kvalitetan istraživački materijal ako fokus grupe nisu bile dobar metod za tu populaciju. Takođe, odlično sprovedene fokus grupe sa nerešenim etičkim problemima ugrožavaju samu intervenciju. Dakle, sva tri aspekta su važna za ocenu primenjenog istraživanja. Fokus grupe su rezultat timskog rada u kome

21 Važan segment fokus grupa predstavlja analiza rezultata, ali zbog ograničenja rada ovde neće biti reči o tome detaljno.

učestvuju svi: naručilac istraživanja, istraživači-eksperti-moderatori, logističari i medijatori koji su važni za selekciju učesnika i često omogućavaju pristup zajednici korisnika.

Kada je reč o *strukturni fokus grupa*, primenjena javnopolitička istraživanja usmeravaju se najviše na postojeće ili potencijalne korisnike neke intervencije. Populacije korisnika mogu biti različite. Recimo, program se može usmeriti na dosta homogenu grupu interno raseljenih Roma sa Kosova, pretežno muslimanske veroispovesti i niskog socio-ekonomskog statusa koji žive u jednom zaseoku, u odnosu na domicilnu romsku populaciju u drugom delu naselja. Ovde je reč o populaciji od nekoliko desetina ljudi. Sa druge strane, ciljna kategorija korisnika može biti društveno heterogena (obrazovno, kulturološki, ekonomski), kao što su majke sa malom decom iz migrantske populacije u tranzitu, smeštene u centrima u Srbiji, poreklom iz različitih zemalja, od Iraka do Avganistana.

Međutim, prilikom definisanja strukture pojedinačnih fokus grupa i selekcije učesnika, važno je voditi računa o različitim odlikama ispitanika. Poželjno je formirati homogene grupe prema nekim kriterijumima koji mogu uticati na kvalitet razgovora. Obično se pominje pol ispitanika, tj. muškarci i žene se često razdvajaju u posebne fokus grupe (Morgan, Krueger, 1993). Ovo je posebno važno kod specifičnih socio-kulturnih odlika ispitanika (npr. snažna rodna segregacija kao opšteprihvaćena kulturna matrica u nekoj sredini).²² Nekada je čist tehnički kriterijum dobar razlog za homogenizaciju grupa. Na primer, prevođenje u višejezičnoj grupi oduzima previše vremena i otežava spontanost dinamike komunikacije, pa se grupe formiraju prema zajedničkom jeziku.

Treba imati na umu da grupe nisu homogene po svim aspektima, već se heterogenost u okviru grupe pažljivo planira zavisno od problema koji se ispituje. Pri tome jedna dimenzija može biti primenjena homogeno i heterogeno. U pomenutom primeru, muškarci i žene intervjuišu se odvojeno. U drugom slučaju, prisustvo kategorija različitog pola u okviru iste grupe može biti prednost ako će podstaći raspravu i ukazati na različite aspekte teme. Svakako uvek postoji neki stepen heterogenosti u grupi, na primer, stanovnici iz različitih delova naselja (domicilni i izbeglice). Zavisno od stanja na terenu, odlučuje se kako konačno strukturisati grupe. Cilj je da grupe budu takve da se omogući otvorenost i aktivnost učesnika uz maksimizovanje različitosti mišljenja i pozicija koje njihova različita iskustva donose. Inače se ističe u literaturi da preterana homogenost fokus grupe nije dobra, jer donosi sterilnu grupnu dinamiku (Hennink, 2007).

Naručioci često imaju zahtev da se uključe određeni korisnici u fokus grupe. Dešava se da se unapred definiše broj fokus-grupnih sesija u projektnom nacrtu, kao i populacija iz koje će se regrutovati učesnici. Pravilo koje važi u komercijalnim istraživanjima da se grupe formiraju od ljudi koji se ne poznaju, nije realistično u socijalnim intervencijama, ali nije ni potrebno. Grupe se mogu

22 Primer su istraživanja sa migrantskom populacijom iz pretežno konzervativnih sredina. Međutim, to ne važi samo u istraživanju osetljivih tema iz oblasti zdravlja, porodičnih odnosa i sl., nego uvek kada mešovita grupa može ometati proces razgovora. Drugi izvor blokade razgovora može biti percepcija učesnika o statusu moderatora kao prihvatljive osobe da vodi razgovor (na primer, muški učesnici odbijaju razgovor ako ga vodi moderatorka).

prirodno formirati, npr. populacija interno raseljenih lica u nekom naselju. Fokus grupe će se verovatno sastojati od ljudi povezanih ličnim i porodičnim vezama. Homogenost fokus grupa je poželjna kako bi se osiguralo poverenje i otvorenost učesnika, ali ona ne podrazumeva unutargrupnu anonimnost. To znači da je ispravno razdvojiti muškarce i žene u migrantskoj populaciji, ali izabrani učesnici mogu biti međusobno povezani. Poseban problem može biti to što nekada nosioci moći žele da prisustvuju sesijama (npr. direktor doma zdravlja čiji zaposleni učestvuju u fokus grupi ili direktor centra za migrante), što može predstavljati problem sa planiranom homogenošću, ali može biti korisno kao mogućnost triangulacije jer nosioci moći imaju drugačije izvore od zaposlenih.

Sam *proces vođenja razgovora* ima neke odlike koje ga razlikuju od individualnog ili tipičnog grupnog intervjua, ali takođe od fokus grupa u komercijalne svrhe. Za razliku od komercijalnih istraživanja, često nije neophodno imati profesionalne moderatore za primenjeno javnopolitičko istraživanje. Ovaj mit postoji u svim tipovima fokus grupa (Morgan, Krueger, 1993). Konsultanti i eksperti za određenu oblast u kojoj se sprovodi intervencija ne moraju biti profesionalno vešti moderatori. U slučaju socijalnih intervencija, verovatno je važnija dobra priprema i saradnja svih učesnika procesa. Takođe je uobičajeno da istraživač koji je ujedno glavni analitičar (ekspert), ujedno kreira nacrt istraživanja, nadgleda proces selekcije, ali često preuzima ulogu moderatora i kasnije učestvuje u pisanju izveštaja.

Ipak, veština moderatora je bitna, jer sesija ne sme izgledati kao grupni intervju gde se isto pitanje postavlja svim učesnicima sukcesivno, već se mora tragati za nevidljivom informacijom koja nastaje kroz interakciju učesnika, radi otkrivanja latentnih pozicija, ali i radi provere nekih informacija (npr. učesnici-korisnici nekog programa mogu iskoristiti učestvovanje u fokus grupi za svoje interese, za ostvarenje nekog socijalnog prava i sl.) Moderator treba da postigne tzv. *cuing phenomenon* (Morgan, Krueger, 1993: 17). Moderator treba da „izvuče” od učesnika mnogo više nego običnom anketom. Za razliku od ankete gde se izbegava ispitivanje o temi ako ispitanici nisu prethodno izrazili da imaju određeno mišljenje o tom pitanju, kod fokus grupa je upravo suprotno, tj. moguće je artikulirati mišljenja kojih ispitanici nisu bili svesni (Morgan, Krueger, 1993). Ovo je posebno važno kod raznih vrsta korisnika, koji zbog obrazovnih i drugih deprivacija, ne mogu uvek dovoljno precizno da formulišu svoju poziciju ili čak nisu svesni svoje pozicije dok ne dođe do određene razmene između učesnika.

Već je pomenuto nekoliko *etičkih problema* u organizovanju fokus grupa u socijalnim intervencijama. Jedno od bitnih etičkih pitanja u socijalnim intervencijama odnosi se na motivaciju učesnika da budu deo fokus-grupnih intervjua. Prvo pitanje se odnosi na informisanu saglasnost, naime da li ispitanicipotpisom ujedno odobravaju intervenciju. Svakako je bitno to razdvojiti i učesnicima (posebno korisnicima neke intervencije) naglasiti smisao fokus grupa. Drugo važno etičko pitanje odnosi se na direktne podsticaje za učestvovanje u fokus grupama. U komercijalnom istraživanju medijske publike, prihvatljivo je malom novčanom svotom privući ispitanike da učestvuju. Etička dilema je daleko veća kod socijalnih intervencija gde su korisnici ujedno i oni

koji obezbeđuju informacije i oni na kojima će se te informacije upotrebiti. Ako im se obezbedi neka nagrada, novčana ili naturalna, dovodi se u pitanje legitimitet intervencije, a opet, ako se to ne učini, motivacija može biti veoma niska kod nekih korisnika da se uključe, jer ne vide korist od same intervencije u skoroj budućnosti. Praktičari i eksperti koji rade u sektoru razvoja i socijalnih intervencija često imaju dileme i podeljeni su oko tog pitanja. Obično rešenje zavisi od konteksta, mada svakako princip pravednosti mora biti primenjen (ista nagrada za sve učesnike). Ovi problemi postoje i kod anketnih istraživanja u socijalnim intervencijama, pa organizatori istraživanja i ispitanici imaju različite predstave o intervjuisanju (za prve je altruistička aktivnost, a za druge „transakcija” za koju se očekuje nadoknada) (Biruk, 2018).

Kada se razmatraju etičke dileme u fokus grupama, uvek treba imati na umu da u primenjenim istraživanjima postoji određen kontinuitet između procesa istraživanja i intervencije. Ovde je jasno da korisnik-učesnik ima specifičnu poziciju. Teško je ostvariti Morganovu preporuku da fokus grupe služe pre svega za prikupljanje podataka, a druge svrhe su sekundarne (Morgan, Krueger, 1993). Često su fokus grupe povod da se učesnicima obezbedi neki oblik savetodavne pomoći, informacija ili emotivna podrška. Na primer, za žene žrtve seksualnog nasilja, organizovana savetodavna podrška nakon fokus grupa (Israel, Hey, 2006). Ovakav redosled aktivnosti može se smatrati opravdanim, čak se možda uklapa u plan intervencije. Ipak, bitno je da se ovi sekundarni ciljevi ne prepliću sa primarnim ciljem *tokom sesije* i da se razgovor ne preusmerava u pravcu izvođenja savetodavne, terapijske ili neke druge aktivnosti.

Zaključak

Istraživanje kao proces koji donosi primarne podatke jeste važan izvor informacija za odlučivanje u oblastima socijalnih intervencija, od inicijalne faze, do evaluacije efekata neke mere u nekom vremenskom okviru. Iako su kvantitativne metode dugo imale primat kao izvor podataka, kvalitativni pristupi sve više dobijaju mesto, bilo u kombinaciji ili samostalno, kao glavni izvor podataka. Kvalitativne metode mogu doneti neke uvide koje kvantitativne metode ne mogu: društveni i kulturni kontekst, nijanse u značenjima bitnih pojmova za intervenciju, složena uverenja i mehanizam njihovog povezivanja i formiranja, dinamiku društvenih odnosa u zajednici i sa drugim učesnicima intervencije, mogućnost provere informacija iz više izvora sa raznim učesnicima.

Izbor metodoloških rešenja u primenjenom istraživanju treba pažljivo planirati, uzimajući u obzir sledeće kriterijume: cilj intervencije, odlike učesnika istraživanja (da li su u pitanju korisnici ili drugi akteri, nivo i vrsta ugroženosti učesnika-korisnika, kapacitet za učestvovanje, odnosi moći unutar zajednice), vremenski okvir intervencije (okvir trajanja projekta ili duže ako neko preuzima praćenje efekata intervencije), raspoloživa finansijska sredstva i ulogu aktera koji sprovode intervenciju (lokalna samouprava, međunarodne organizacije, finansijeri), fazu intervencije (inicijalna ili procena nakon nekog vremena od intervencije).

Sve dileme oko kvalitativnih metoda mogu se videti na fokus grupama, kao jednom od često korišćenih pristupa u javnopolitičkim istraživanjima. Neki razlozi za njihovu primenu su metodološki, ali često prevlađuju praktični razlozi (brzina sprovođenja istraživanja, manji troškovi). Uvek treba imati u vidu svrhu istraživanja i primeniti fokus grupe samo kada se može očekivati da će grupni razgovor, uz pomoć moderatora, postići efekat interakcije koje će artikulirati mnjenje o temama istraživanja. Ako ne postoji „dodata vrednost” fokus grupe, onda treba razmisliti o drugim tehnikama.

Prethodna analiza je pokazala da osnovna i primenjena istraživanja koja primenjuju fokus grupe slede veliki broj istih principa, posebno u delu koji se odnosi na pripremu vodiča za fokus grupe, uzorkovanje i selekciju učesnika, sam tok razgovora tj. moderatorski model koji se smatra najproduktivnijim. Ipak, postoje neke bitne razlike koje se odnose na etička pitanja, odnos prema naručiocu i tehnički deo sprovođenja samog istraživanja ako to zahtevaju okolnosti (trajanje pojedinačne sesije, broj sesija, mesto održavanja, sastav grupa, veći značaj prevodioca ili medijatora). Na osnovu svega možemo reći da primenjena fokus-grupna istraživanja moraju slediti određeni nivo metodološke rigoroznosti ako treba da obezbede relevantne i pouzdane informacije.

U tabeli 2. nalazi se sumarni prikaz uočenih razlika između fokus grupa sprovedenih u akademske svrhe (osnovno istraživanje) i fokus grupa u primenjene praktičnopolitičke svrhe.

Tabela 2. Fokus grupe u osnovnim i primenjenim javnopolitičkim istraživanjima

Akadska (osnovna) istraživanja	Javnopolitička-praktičnopolitička istraživanja
osnovni cilj – saznanje	osnovni cilj – promena
svrha – eksploratorna (najčešće)	svrha – odlučivanje i evaluacija
vremenski okvir – okrenutost prošlosti	vremenski okvir – bliska i dugoročna budućnost
naručilac (fondovi, stipendije, budžet države) indirektno utiče	naručilac direktno utiče (tema, problem, cilj, terenski deo)
koristi se kao dopuna kvantitativnim pristupima, ređe samostalno	koristi se kao dopuna kvantitativnim pristupima i samostalno
učesnici nisu direktno zainteresovani za rezultate istraživanja	učesnici mogu biti korisnici intervencije, kao i drugi akteri uključeni u intervenciju
ključnu ulogu ima istraživački tim iz neke oblasti	ključnu ulogu ima projektni tim u kome su angažovani eksperti
autonomija istraživača potpuna	autonomija istraživača nije potpuna
moderatori su najčešće istraživači	moderatori mogu biti profesionalni moderatori, ali takođe eksperti-istraživači
preporučena pravila za selekciju učesnika, formiranje grupa, način vođenja razgovora	preporučena pravila za selekciju učesnika, formiranje grupa, način vođenja razgovora, uz određenu modifikaciju ako je potrebno
etička pitanja standardna za naučna istraživanja	etička pitanja velikim delom obuhvataju standarde naučnog istraživanja, ali takođe akcije koje prevazilaze samo istraživanje
izvor neravnoteže moći – društveni status akademskih istraživača	izvor neravnoteže moći – društvena i politička moć javnopolitičkih aktera i svih koji imaju ingerencije da sprovedu intervenciju

Na kraju ćemo razmotriti pitanje iz uvodnog dela rada o saznajnoj vrednosti primenjenih javnopolitičkih istraživanja, osim njihove praktične svrhe. Danas postoje jake veze između nauke i praktične politike. Na primer, Svetska zdravstvena organizacija ima kolaborativne centre, tj. naučne ustanove sa kojima sarađuju oko užih oblasti. Nisu samo osnovna istraživanja motivisana intelektualnom radoznalošću, niti su primenjena istraživanja isključivo praktično orijentisana, jer se predmet istraživanja mora razumeti da bismo doprineli praktičnom cilju (Maxwell, 1998). Danas se dovodi u pitanje „linearni model inovacije”, po kome osnovna istraživanja predstavljaju izvor inovativnosti za primenjena istraživanja (Schauz, Kaldewey, 2018: 3). Primenjena istraživanja mogu da inspirišu fundamentalne nauke, dajući nove epistemološke uvide. Ovo je naročito primetno kod javnopolitičkih istraživanja, gde istraživači ulaze u razne programske oblasti, nisu specijalizovani u jednoj oblasti kao istraživači osnovne nauke (Kelly, 2007).

Odnos praktičnog i sazajnog motiva istraživača veoma je komplikovan u naučnim zajednicama sa malim resursima za nauku („periferijski” status) koje zavise od alternativnih izvora finansiranja, što onda podrazumeva opterećenje agendom finansijera (Blagojevic, Yair, 2010). Ipak, istraživači nekada koriste materijal iz primenjenog istraživanja za objavljivanje radova u akademskim časopisima, što pokazuje da nema prevelike razlike u ključnim metodološkim aspektima osnovnih i primenjenih istraživanja (Kelly, 2007).

REFERENCE

- Babbie, Earl. 2013. *The Practice of Social Research*. Wadsworth, Cengage Learning.
- Bickman, Leonard, Rog, Debra. 1998. Applied Research Design: A Practical Approach. U: Leonard Bickman, Debra J. Rog (ur.). *The Sage Handbook of Applied Social Research Methods* (str. viii–xii). SAGE.
- Biruk, Crystal. 2018. *Cooking Data: Culture and Politics in an African Research World*. Durham, London: Duke University Press.
- Black, Donald. 2013. On the almost inconceivable misunderstandings concerning the subject of value-free social science. *British Journal of Sociology* 64(4): 763–780.
- Blagojevic, Marina, Yad, Gair. 2010. The catch 22 syndrome of social scientists in the semiperiphery: exploratory sociological observations. *Sociologija*, 52 (4): 337–358.
- Bloor Michael, Frankland Jane, Thomas Michelle, Robson Kate. 2001. *Focus Groups in Social Research*. SAGE.
- Chiu, Lai Fong. 2003. Transformational Potential of Focus Group Practice in Participatory Action Research. *Action Research*, 1(2): 165–183.
- Colvin, Christopher J. 2015. Anthropologies In and Of Evidence Making In Global Health Research and Policy. *Medical Anthropology*, 34 (2): 99–105.
- Council of Europe. 2013. Good Practice 26: Serbia – Providing Innovative Employment-solutions For Roma: Swift Sustainable waste Management Initiative. Preuzeto sa: <http://goodpracticeroma.ppa.coe.int/en/pdf/561> (06.11.2019)

- Hesse-Biber, Sharlene Nagy. 2017. *The Practice of Qualitative Reserach: Engaging Students in the Research Process*. SAGE.
- Đurić, Slađana. 2005. Metodologija fokusgrupnog istraživanja. *Sociologija*, 47 (1): 1–26.
- Đurić, Slađana. 2007. *Fokus grupni intervju*. Beograd: Službeni glasnik.
- Frey, James, Fontana, Andrea. 1993. The Group Interview in Social Research. U: D. Morgan (ur.) *Successful Focus Groups*. SAGE.
- Ganle, John K., Kwadwo, Afriyie, Segbefia, Alexander Yao. 2015. Microcredit: Empowerment and Disempowerment of Rural Women in Ghana. *World Development*, 66: 335–345.
- Hennink, Monique. 2007. *International Focus Group Research*. Cambridge University Press.
- Ignjatović, Suzana. 2011. *Socijalni kapital: od akademskih rasprava do javne politike*. Beograd: IDN.
- Ignjatović, Suzana. 2014. Sociologija i (anti)liberalizam (Sociology and anti-liberalism). In: *(Anti)liberalizam i ekonomija*. Beograd: Institut društvenih nauka, pp. 360–367.
- Ignjatović, Suzana, Buturović, Željka, Hristić Ljubomir. 2015. Breastfeeding as the New Cultural Taboo. *Anthropological Notebooks*, 21(1): 135–144.
- Ignjatović, Suzana, Buturović, Željka. 2018. Breastfeeding divisions in ethics and politics of feminism. *Sociologija*, 60 (1): 84–95.
- Israel, Mark, Hay, Iain. 2006. *Research Ethics for Social Scientists*. SAGE.
- Jang, Oin, Kvin, Lisa. 2005. *Pisanje delotvornih predloga za javnu praktičnu politiku*. Beograd: BOŠ.
- Kelly, Moira. 2007. Qualitative Evaluation Research. U: Clive Seale et al.(ur.) *Qualitative Research Practice* (str. 463–477). London, Thousand Oaks, New Dehli: SAGE.
- Kingdon, Julius William. 1993. How do issues get on public policy agendas? In: W. J. Wilson (ed.) *Sociology and the Public Agenda* (str. 40–50). Newbury Park: SAGE.
- Macnaghten, Phil, Myers, Greg. 2007. Focus groups. U: Clive Seale et al. (ur.) *Qualitative Research Practice* (str. 463–477). London, Thousand Oaks, New Dehli: SAGE.
- Maxwell, Joseph A. 1998. Designing a Qualitative Study. U: Leonard Bickman, Debra J. Rog (ur.) *The Sage Handbook of Applied Social Research Methods* (str. 214–253). SAGE.
- Merriam, Sharan B., Tisdell, Elizabeth J. 2016. *Qualitative Research*. Jossey-Bass.
- Morgan, David, Krueger, Richard. 1993. When to Use Focus Groups and Why. U: D. Morgan (ur.) *Successful Focus Groups* (str. 3–19). SAGE.
- Mouzelis, Nicos. 2007. Cognitive relativism: between positivistic and relativistic thinking in the social sciences. U: Jason L. Powell, Tim Owen (ur.) *Reconstructing Postmodernism: Critical Debates* (str. 15–27). Nove Science Publishers.
- Pavanello, Sara, Pozarny, Pamela, O Campos de la, Ana Paula. 2015. Qualitative research on women's economic empowerment and social protection: a research guide. FAO. Preuzeto sa: <http://www.fao.org/3/a-i4420e.pdf> (07.11.2019)

- Pavlović, Jelena, Džinović, Vladimir. 2007. Fokus grupe: od prikupljanja podataka do kritičke pedagoške prakse. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 39 (2): 289–308.
- Petrović, Danijela. 2008. Akciono istraživanje – neka teorijska i praktična pitanja. U: D. Stojnov (ur.) *Metateorijske osnove kvalitativnih istraživanja* (str. 237–275). Beograd: Zepter Bookworld.
- Plaut, Thomas, Landis, Suzanne, Trevor, June. 1993. Focus Groups and Community Mobilization. U: D. Morgan (ur.) *Successful Focus Groups* (str. 202–217). SAGE.
- Rogers, Patricia. 2014. *Theory of Change*. UNICEF.
- Schauz, Désirée, Kaldewey, David. 2018. Why Do Concepts Matter in Science Policy? U: David Kaldewey and Désirée Schauz (ur.) *Basic and Applied Research: The Language of Science Policy in the Twentieth Century* (str. 1–32). Berghahn Books.
- Shaxson, Louise. 2005. 'Is your evidence robust enough? Questions for policy makers and practitioners'. *Evidence and Policy: A Journal of Research, Debate and Practice*, 1 (1): 101–111.
- Stewart, David W., Shamdasani, Prem N., Rook, Dennis W. 1998 Group Depth Interviews: Focus Group Research. U: Leonard Bickman, Debra J. Rog (ur.) *The Sage Handbook of Applied Social Research Methods* (str. 589–616). SAGE.
- Sutcliffe, Sophie, Court, Julius. 2005. Evidence-Based Policymaking: What is it? How does it work? What relevance for developing countries? Overseas Development Institute.
- The Royal Swedish Academy of Sciences. 2019. Research to help the world's poor. Preuzeto sa: <https://www.nobelprize.org/uploads/2019/10/popular-economicsciencesprize2019-2.pdf> (07.011.2019)
- Tierney, William G., Clemens, Randall F. 2011. Qualitative Research and Public Policy: The Challenges of Relevance and Trustworthiness. U: John C. Smart, Michael B. Paulsen (ur.) *Higher Education: Handbook of Theory and Research* (str. 57–83). Volume 26, Springer.
- Tomanović, Smiljka. 2004. Relevance of social capital and its implications for children: Study in three Belgrade urban settings. *Sociologija*, 46 (3): 259–268.
- Watkins, Susan Cotts, Swidler, Ann. 2012. Working Misunderstandings: Donors, Brokers, and Villagers in Africa's AIDS Industry. *Population and Development Review*, 38 (1): 197–218.
- Weber, M. 1949 [1904]. *The Methodology of the Social Sciences*. Glencoe Illinois: The Free Press.
- United Nations (n.d.). Sustainable Development Goals. Preuzeto sa: <https://sustainabledevelopment.un.org/?menu=1300> (06.11.2019)
- World Bank. 2019. Social Development. Preuzeto sa: <https://www.worldbank.org/en/topic/socialdevelopment/overview> (07.11.2019)
- Živanov, Ivan, Ignjatović, Suzana, McWeeney, Gerry, Nitzan, Dorit. 2017. Health risks of the informal waste collecting sector in countries in South-East Europe. *Public Health Panorama*, 3(2): 277–281.